

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

ЗУБКО НАДІЯ НЕСТОРІВНА

УДК 002.2:(075)54(477)"1921/2014"

**ПІДРУЧНИК З ХІМІЇ
ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
В УКРАЇНІ (1921–2014):
ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 27.00.03 – книгознавство,
бібліотекознавство, бібліографознавство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі книгознавства та комерційної діяльності
Української академії друкарства (м. Львів), Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Антоник Ольга Василівна,
Українська академія друкарства,
завідувач кафедри книгознавства та комерційної
діяльності.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
Головата Лариса Володимирівна,
Львівська національна наукова бібліотека України
імені В. Стефаника НАН України,
старший науковий співробітник відділу наукової
бібліографії;

кандидат історичних наук
Яковенко Олена Григорівна,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського НАН України,
старший науковий співробітник відділу теорії
та методології бібліотечної справи
Інституту бібліотекознавства.

Захист відбудеться «__» _____ 2016 року о __:00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.165.01 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського за адресою: 03039, м. Київ, просп. Голосіївський, 3.

З дисертацією можна ознайомитися в читальному залі бібліотекознавчої літератури Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за адресою: 03039, м. Київ, просп. Голосіївський, 3.

Автореферат розісланий «__» _____ 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

В. М. Удовик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Глобальні виклики, заторкнувши політичну, економічну, інформаційну сфери суспільства, породжують глибинні трансформації у книжковій справі. Зміни, зокрема, стосуються і навчальних видань, що попри розвиток інформаційних технологій залишаються провідним засобом освіти і формування компетентностей особистості. В основі якісної освітньої книги лежить позитивний досвід, накопичений національною видавничою і педагогічною практиками. Завдяки історико-книгознавчим дослідженням він може бути узагальнений і адаптований до сучасних потреб підручникотворення.

Найавторитетнішою і найуживанішою в навчально-виховному процесі книгою був і залишається підручник, у якому, попри зміст шкільного предмета, закладено ціннісно-світоглядні орієнтири, що сприяють соціалізації і формуванню особистості учня. Зацікавленість хімією, на прикладі якої вивчається поступ у навчальному книговиданні, зумовлена її важливим пізнавальним і практичним потенціалом. Шкільні підручники з хімії не лише відображають загальні тенденції в еволюції шкільного книговидання, детерміновані соціально-політичними перетвореннями, реформуванням середньої освіти, науковим прогресом, видавничими традиціями та інноваціями, але й мають власну предметну, знакову, функціональну й читацьку специфіку. Усі ці аспекти є важливими для поглиблення сучасного книгознавчого змісту розвитку педагогічної книги.

Отже, актуальність дисертації зумовлена потребою в комплексному історико-книгознавчому дослідженні навчальної книги з урахуванням предметної специфіки для реконструкції особливостей її розвитку в Україні на тлі суспільних трансформацій і для застосування результатів у сучасній практиці підручникотворення.

Зв'язок роботи з науковими темами. Роботу виконано на кафедрі книгознавства та комерційної діяльності Української академії друкарства у межах комплексної теми «Історія, стан і перспективи книжкового ринку України: книгознавчий і комерційний аспекти» (2010–2015). Дисертація є органічною складовою держбюджетної теми «Дослідження процесів книгокористування серед молоді», реалізованої на замовлення МОН України у 2008–2009 рр. (номер державної реєстрації: 0108U000580).

Мета дослідження – відтворити цілісну картину видання шкільних підручників з хімії в контексті розвитку навчального книговидання для загально-освітньої школи на тлі суспільно-історичних перетворень від 1920-х років до початку XXI ст.

Реалізація мети передбачала вирішення таких **завдань**:

– охарактеризувати типологічні особливості шкільного підручника з урахуванням історичних обставин його створення і функціонування;

- з'ясувати стан науково-теоретичного осмислення теми і необхідну для дослідження джерельну базу;
- розробити багатоаспектну класифікацію шкільних підручників для їхньої всебічної характеристики;
- здійснити бібліографічну реконструкцію шкільних підручників з хімії, випущених в Україні упродовж визначеного періоду;
- окреслити періодизацію розвитку навчального книговидання для загальноосвітніх шкіл в Україні та у її межах здійснити історико-книгознавчий аналіз підручників з хімії, виявити якісні відмінності у їхньому створенні і випуску;
- розробити структурно-функціональну модель шкільного підручника з хімії для відтворення і унаочнення змін у його структурі, художньому оформленні й поліграфічному виконанні;
- виявити шляхи і засоби вдосконалення навчальних видань, можливості використання позитивного історичного досвіду підручникотворення в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – підручники з хімії для загальноосвітніх навчальних закладів, випущені в Україні упродовж 1921–2014 років.

Предмет дослідження – історико-книгознавчі аспекти розвитку підручників з хімії для загальноосвітніх навчальних закладів на різних етапах навчального книговидання в Україні.

Методологічні засади дослідження базуються на принципах історизму, системності, функціональності й комунікативності із залученням історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, історико-системного, статистичного і бібліографічного методів. Для глибокого і всебічного осмислення типологічних збігів і розбіжностей у підручниках ХХ – початку ХХІ ст. застосовано метод моделювання, який дозволяє відтворити основні етапи їхньої еволюції у різні суспільно-історичні періоди, з урахуванням динаміки.

Хронологічні межі дослідження. Дисертація охоплює період від 1921 р. до 2014 р. Нижня межа пов'язана з появою перших шкільних підручників з хімії після остаточного становлення в Україні радянської влади; верхня – із завершенням випуску «четвертого покоління» підручників з хімії відповідно до Державного стандарту загальної середньої освіти для основної і старшої школи (2004 р.). Коли виникала потреба ширших часових асоціацій і логічних побудов, ми дещо виходили за вказані хронологічні рамки.

Територіальні межі дослідження. У роботі розглянуто навчальні видання з хімії для середньої загальноосвітньої школи, випущені в УСРР, згодом – УРСР, і, нарешті, у незалежній Україні.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що *вперше*:

- реконструйовано репертуар шкільних підручників з хімії;
- схарактеризовано основні етапи видання шкільних підручників з хімії в контексті розвитку навчального книготворення;

– здійснено історико-книгознавчий аналіз шкільних підручників з хімії, простежено зміни щодо їхнього змісту й форми у різні періоди;

– розроблено структурно-функціональні моделі шкільних підручників з хімії, на основі яких виявлено книгознавчі засоби їхнього вдосконалення, особливості їх видавничої інтерпретації на різних етапах випуску;

– відтворено цілісну картину видання шкільних підручників з хімії в радянську добу і в період незалежності України; показано можливості застосування історичного досвіду підручникотворення у сучасних умовах.

У дисертації *поглиблено* дослідження типологічних характеристик шкільних підручників; *удосконалено* їхню класифікацію і методику книгознавчого аналізу.

Теоретичне й практичне значення дисертації. Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні узагальнювальних наукових, навчальних, довідкових праць з історії книги, освіти і культури в Україні. Одержані результати реалізовано у викладанні професійно-орієнтованих дисциплін «Навчально-педагогічна книга» й «Історія книжкової справи» в Українській академії друкарства. У перспективі їх варто застосувати при формуванні лекційних курсів з книгознавства для студентів спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа». Рекомендації будуть корисні: авторам і видавцям – у розробленні концепції навчального видання природничого циклу; рецензентам і експертам – під час проведення конкурсу рукописів підручників; працівникам сфери книгорозповсюдження – у процесі оцінювання якості навчальних видань, виявлення їхньої конкурентоспроможності на книжковому ринку.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати, викладені у дисертації, отримані самостійно і відображені в публікаціях автора. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використано лише ті положення, ідеї і висновки, які є результатом особистої роботи здобувача.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовано на міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових, науково-практичних конференціях і семінарах: щорічній науково-технічній конференції Української академії друкарства (2002–2016); «Українська періодика: історія і сучасність» (Львів, 2000), «Книгознавство і книжковий бізнес» (Львів, 2005, 2007); «Книгознавство і книжкова справа у соціокультурному просторі України: досягнення та перспективи» (Львів, 2010), II і III Тикторівських читаннях (Львів, 2002, 2004); «Квалілогія книги» (Львів, 2000, 2005, 2007, 2012, 2015), «Книга у Львові (XIX – перша половина XX ст.): книгознавчий і джерелознавчий аспекти» (Львів, 2005); «Національна книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база» (Львів, 2009, 2012), «Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору» (Київ, 2014) і «Бібліотека. Наука. Комунікація» (Київ, 2015); «Наука про книгу: традиції й інновації» (Москва, 2009); «Книжка, бібліотека, інформація» (Кельце, 2012, 2014, 2016); «Книга в інформаційному суспільстві» (Москва, 2014) та ін.

Публікації. За темою дослідження вийшло друком 24 публікації (п'ять у фахових виданнях, три – закордонні).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (16 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (497 найменувань) і 12 додатків. Загалом рукопис налічує 299 сторінок, з них 195 сторінок – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, зазначено її зв'язок з науковими програмами установи, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено основні методи роботи, розкрито наукову новизну і практичне значення дослідження, подано відомості про апробацію результатів.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження шкільного підручника: теорія, історія, джерельна база»** здійснено теоретичний та історіографічний аналіз проблеми. У **першому підрозділі «Шкільний підручник як об'єкт книгознавчого дослідження»** викладено основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «підручник» і його типологічних ознак. На основі напрацювань українських й закордонних науковців і власних спостережень розроблено багатоаспектну класифікацію шкільних підручників, що всебічно характеризує їх у процесі розвитку; розглянуто місце підручників у складі навчально-методичних комплектів, комплексів, предметно-методичних ліній.

Зазначено, що підручник містить апробовані, відібрані і структуровані згідно з програмою, адаптовані до пізнавальних можливостей школярів відомості. Його ефективність визначає навчальний твір, оснащений раціонально розробленим апаратом (організації засвоєння; розпізнавальним, орієнтувальним і бібліографічним) і матеріалізований у книжковому виданні з використанням художніх і поліграфічних засобів. Лише вдало оформлене і якісно віддруковане видання забезпечує читабельність тексту, зручність у користуванні, збереженість кодексу, творить естетично привабливий образ навчальної книжки. Предметне «наповнення», макро- і мікроструктура, апарат, художнє оформлення і поліграфічне виконання, інші типо-видові характеристики розглядаються у процесі книгознавчого аналізу конкретних підручників з хімії у наступних розділах.

Сутнісну природу підручника, його властивості, внутрішню організацію, інфраструктуру досліджували у різних напрямках – педагогічному, лінгвістичному, філософському, зрідка – у книгознавчому. Процес довколапідручничого наукового дискурсу на стику дослідницьких галузей висвітлено у **підрозділі 1.2 «Історіографія шкільного підручника»**.

Наукове осмислення радянських шкільних підручників почалося синхронно з їхньою появою у 1920-ті роки. Тогочасні публікації у книгознавчих і освітніх часописах відтворювали бачення нового, оптимального підручника, який мав

відповідати завданням реформованої школи (Н. Крупська, Б. Єсіпов, В. Шульгіна, С. Білоусов та ін.) без урахування історичного досвіду.

Другий етап (1930–1940-ві) пов'язаний із переосмисленням поглядів на навчальну книгу і запровадженням у шкільну практику стабільних підручників, що відображено у збірнику «Підручник у школі соцвиху» (1931). К. Свердлова, В. Морозов, В. Павловський розробляли періодизацію розвитку підручника. Н. Кузьмінський, А. Боровський, В. Кучерявий та інші у контексті оцінки якості книжки напружували вимоги до видавничо-поліграфічного оформлення підручників. Із часом спектр публікацій розширили статті про навчальні книжки з окремих предметів, зокрема з хімії. У воєнний час підручничознавчі студії було згорнуто.

У 50–60-ті роки ХХ ст. окреслився *третій етап* у дослідженні навчальної книги; він стосувався переважно методичних, психологічних, гігієнічних вимог до підручника, з хімії зокрема. Поступ навчального книговидання принагідно відображався в узагальнювальних працях з історії книги, статтях з історії спеціалізованих видавництв (Є. Рубінштейна, Є. Тополя, І. Шомракової та ін.), працях з історії викладання хімії як шкільного предмета (К. Парменов, Л. Цветков, І. Борисов та ін.).

Четвертий етап (1970–1980-ті) був особливо плідним для підручничознавчих студій, що зумовлено створенням спеціальної робочої групи у видавництві «Просвещение» і заснуванням збірника «Проблеми школьного учебника». Підручник вивчали передусім як педагогічний об'єкт (дидактичні й психологічні вимоги, доступність тексту, функції, апарат засвоєння). Водночас зверталась увага на його книжкове втілення, взаємодію з іншими засобами навчання, на процедури експертизи й оцінювання. З'являються ґрунтовні монографії Д. Зуєва, В. Беспалька, В. Бейлінсона з теорії підручника. Важливість історичних підручничознавчих студій актуалізується у публікаціях М. Тупальського і В. Рокітянського. Підручники з хімії у ретроспективі досліджували З. Гельман, В. Полосін та ін.

Від 1990-х років триває *п'ятий етап* у вивченні навчальних книг, пов'язаний із необхідністю створення національних підручників у незалежній Україні. Підручник досліджують як засіб особистісно-орієнтованого навчання і формування компетенцій випускника, акцентується увага на зміні функцій друкованих книг у зв'язку із запровадженням у навчальний процес електронних видань. Актуальними стали проблеми прозорості конкурсного відбору рукописів підручників, апробації і моніторингових досліджень, товарно-маркетингові аспекти просування їх на ринку. У структурі Національної академії педагогічних наук і МОН України засновуються нові дослідницькі установи, відбувається низка конференцій і круглих столів, започатковується збірник «Проблеми сучасного підручника». У захищених дисертаціях підручник аналізується на різних рівнях, з різних поглядів, у різних зрізах, зокрема в історико-педагогічній площині

(Я. Кодлюк, І. Смагін, О. Жосан, Н. Крик та ін.). Навчальні видання з хімії вивчали Н. Чайченко, Н. Лукашова, О. Донік, М. Савчин та ін.

Отже, підручник привертав увагу дослідників різних наукових напрямів, але пріоритети належали педагогам. Власне книгознавчий аспект проблеми досі не отримав належного опрацювання: ані в контексті еволюції підручника як системи, ані щодо побудови моделі його типовизначальних характеристик, необхідних для конструювання сучасних якісних підручників для загальноосвітньої школи.

У підрозділі **1.3 «Джерельна база дослідження»** систематизовано та охарактеризовано джерела роботи. Основою джерельної бази стали шкільні підручники з хімії, які вийшли друком у 1921–2014 рр. і були виявлені за бібліографічними показниками «Літопис книг» (1924–2015), «Друковані видання УРСР у ... році» (1958–1990), щорічними рекомендаційними переліками освітнього відомства.

Джерельне значення мають наукові праці з історії, теорії, методології книгознавства (О. Молодчиков, В. Молоткіна, Д. Гнатюк, Л. Дубровіна, А. Беловіцька, О. Гречіхін, М. Єльніков, В. Маркова, Г. Ковальчук та ін.); з історії школи і педагогіки (О. Любар, М. Гриценко, Л. Березівська та ін.); з історії вивчення хімії в середніх школах (К. Парменов, З. Гельман, Н. Лукашова, О. Донік, М.-В. Савчин, Н. Чайченко та ін.). Про видання і поширення навчальних книг для середньої та вищої школи писали В. Бейлінсон, Д. Зуєв, О. Афанасєв, А. Юдін, К. Толбатова, О. Карпенко та ін.; про різні властивості й компоненти підручника – Я. Даніелян, В. Андрєєва, Л. Махмутова та ін.; проблеми підручника на сторінках періодики – Л. Шеремет, В. Бондар.

Чільне місце серед джерел дослідження посіли нормативні документи, частину з яких опубліковано у двотомнику «Книга і книжкова справа в Українській РСР»; оприлюднено в «Інформаційному збірникові МОН України» (сучасна назва), на веб-порталі Верховної Ради України і веб-сайті освітнього відомства. Використано документи з фонду № 819 (Видавництво «Радянська школа») Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України.

Особливе значення для написання роботи мали продовжувані і періодичні видання, статистичні збірники, довідкові книгознавчі й педагогічні видання. Залучення згаданих джерел дало змогу комплексно дослідити тему, відтворити історію видання шкільних підручників з хімії у контексті розвитку навчального книговидання в Україні.

У **другому розділі** подано **«Історико-книгознавчий аналіз шкільних підручників з хімії, виданих в Україні у 20-ті – на початку 90-х років ХХ ст.»**. **Підрозділ 2.1** присвячено **загальній характеристиці радянського періоду**, визначено чинники, які впливали на навчальне книговидання, висвітлено динаміку і тенденції його розвитку. Наголошено, що 1920-ті роки характеризуються появою нетипових видів навчальних видань: робочих книг для учнів молодшого концентру; підручника і допоміжних книг (робочої бібліотеки учня)

для старшого концентру. На початку 1920-х років забезпечував школи підручниками підвідділ навчальної літератури «Всеукрвидав», реорганізований 1922 р. у видавництво «Шлях освіти», що згодом функціонувало у складі «Державного видавництва України» (далі – ДВУ). Окрім нього, навчальні книжки продукували видавництва «Час», «Рух», «Український робітник», «Книгоспілка» та ін. У 1930 р. у складі «Державного видавничого об'єднання України» розпочало роботу спеціалізоване видавництво «Радянська школа».

До середини 1930-х років українська освітня система поступово втратила національні особливості й була уніфікована за загальносоюзною схемою, що призвело до випуску масовим накладом з кожного предмета переважно єдиного підручника, який у перекладі використовували школи всіх радянських республік. До 1940 р. загальні річні наклади навчальних книг для середньої школи в окремі роки становили понад третину всіх надрукованих у республіці примірників.

У роки Другої світової війни підручники надалі випускало видавництво «Радянська школа», евакуйоване спершу до Харкова і Луганська, а 1942 р. – до Москви (ця філія проіснувала до 1948 р.). Навесні 1944 р. видавництво повернулося до Києва, де випуск підручників у перші повоєнні роки ускладнювали брак паперу і палітурних матеріалів, знищена поліграфічна база в Україні.

Зміни в освітній системі у 1949–1989 рр., зокрема перехід від обов'язкової семирічної до восьмирічної освіти, згодом – до обов'язкової десятирічної і одинадцятирічної, зумовили перегляд навчальних планів, програм і підручників. У 1960–1980-х роках активізуються наукові дослідження навчальної книги, формується теорія шкільного підручника, об'єктне поле якої становили не лише змістовні, дидактичні, психологічні й інші аспекти, але й принципи, способи і засоби видавничо-поліграфічного втілення навчальних видань. У 1960–1980-х роках змінилась типо-видова структура навчального книговидання; навколо підручника з різних предметів почали формуватись навчально-методичні комплекси.

У *підрозділі 2.2* здійснено *історико-книгознавчий аналіз перших шкільних підручників з хімії, випущених у 20-ті – на початку 30-х років ХХ ст.* З'ясовано, що після 1917 р. хімію як самостійний предмет введено у навчальні плани усіх шкіл. У 1920-х роках в умовах формування власної освітньої системи підготовлено оригінальні (В. Мазуренка, Є. Хотинського) і перекладні (Г. Григор'єва, М. Григор'їва) підручники у видавництвах «Дністер», «Книгоспілка», «ДВУ». Вони пристосовувались до потреб комплексної методики навчання, містили численні досліди і визначались як «робітні книжки».

Перехід до систематичної побудови шкільних предметів, а також уніфікація освітніх систем у межах СРСР, централізація і стандартизація у різних сферах суспільного життя посилили одноманітність і безальтернативність навчального книговидання. Від 1933 р. до 1948 р. в УРСР перевидавали єдиний для українських школярів, перекладений з російського оригіналу, стабільний підручник

В. Верховського з неорганічної хімії для 7–9 кл. і з органічної хімії для 10 кл. (у співавторстві з Я. Гольдфарбом і Л. Сморгонським). Зміст, структуру й оформлення перевидань *перших стабільних підручників з хімії* проаналізовано у *підрозділі 2.3*.

Підрозділ 2.4 розкриває консервативні підходи до видавничого втілення *шкільних підручників з хімії у 1950-х роках*. Для семирічної школи випущено *підручники з хімії Д. Кірюшкіна (1949–1959)*. Теоретичний матеріал у них тісно пов'язаний з хімічним експериментом і практичним застосуванням хімічних знань. Пояснювальну функцію виконували предметний вступ і поодинокі примітки. Після кожного розділу наведені «Запитання для повторення», а наприкінці книжки – завдання для лабораторних дослідів. На відміну від інших, підручники Д. Кірюшкіна завершувались висновками. Для 8–10 кл. упродовж 1949–1955 рр. перевидавали *підручник для середньої школи за редакцією С. Балезіна*. У дисертації охарактеризовано його структуру, вступ, систему виокремлень і рубрикації; звернуто увагу на вклейки і додатки.

Підрозділ 2.5 присвячено *структурним і матеріально-конструктивним новаціям у підручниках з хімії для восьмирічної школи*. Проаналізовано *оригінальні українські підручники з хімії О. Астахова, С. Раскіна, О. Руська (1960–1961)*. Охарактеризовано структуру: параграфи, блок практичних робіт, контрольних запитань і вправ для повторення; звернуто увагу на виробниче спрямування ілюстрацій, їхні види і способи виконання (схематичні зображення, подібні до сучасної інфографіки, а фотографії вперше відтворені на накидці з цупкішого паперу); нетипову рубрикацію (у формі «кватирки») і виокремлення.

Висвітлено особливості *підручників для учнів 7 і 8 кл. А. Смирнова і Г. Шелінського (1961–1969)*. Акцентовано увагу на виробничій складовій (простежується і в тексті, і в зображеннях); вступі з мотиваційними елементами; кольорових ілюстраціях на вкладці й оправі, розмежуванні лабораторних дослідів і практичних робіт, численних нагадуваннях правил безпеки; неординарних завданнях для самостійної роботи (досліди з картоплею, торфом тощо); розміщенні запитань не лише наприкінці параграфів, але і перед ними; новому способі акцентування правил (обрамлені подвійними лініями). Цей підручник неодноразово видавали за кордоном.

Підрозділ 2.6 присвячено *підручникам Ю. Ходакова й інших співавторів: з хімії Л. Цветкова, С. Шаповаленка і Д. Епштейна (1956–1962), з неорганічної хімії С. Шаповаленка і Д. Епштейна (1963–1970), П. Глоріозова і Д. Епштейна для 7–8 кл. (1970–1987), для 8–9 кл. (1989), 9 кл. (1971–1988)*. У підручниках поступово збільшувалась частка додаткових текстів; з'явилися задруковані форзаци, сигнали-символи у формі умовних знаків, звернення до школярів про шанобливе ставлення до підручника тощо. На зміну високому друку прийшов якісніший офсетний і, як наслідок, текст та ілюстрації збагатились додатковим (червоним) кольором.

Проаналізовано еволюцію видавничого втілення *підручника з органічної хімії Л. Цветкова (1963–1990)*, удостоєного Державної премії СРСР. Зміни в його структурі, внутрішньому і зовнішньому оформленні відбувались синхронно зі змінами у підручниках з неорганічної хімії. Проте в підручнику Л. Цветкова виявлено різноманітніші додаткові тексти, предметний та іменний покажчики, не властиві іншим тогочасним підручникам.

У *підрозділі 2.7* розглянуто *підручники з неорганічної, органічної і загальної хімії Г. Рудзіміца і Ф. Фельдмана*, які перемогли у конкурсі 1986 р., оскільки увібрали в себе досягнення не лише видавничої практики, але й теорії підручника, що активно формувалася в СРСР. Видання оснащені схемами, таблицями, узагальненнями; різноманітними додатковими текстами, детальною орієнтувальною передмовою, інформативними додатками і форзацами. В Україні ці підручники перекладено і випущено на початку 1990-х років.

Підсумовано, що підручник з хімії упродовж радянського періоду змінювався відповідно до потреб освітньої системи за змістом, структурою, співвідношенням основного, додаткового і пояснювального текстів тощо. Розширювалися розпізнавальний і орієнтувальний апарати. З розвитком видавничо-поліграфічної галузі чимраз виразнішим ставало художньо-технічне оформлення. Якщо на початку радянського періоду підручники випускали в обкладинці, то наприкінці – в суцільнокритих і складених палітурках. Від 1950-х років оправа стає кольоровою, а корінець – інформативнішим. У 1960-х роках у книжках з'являються ілюстровані накідки і вкладки; у 1970-х – задруковані форзаци. Основний текст складали шрифтом «Звичайної», «Латинської», «Літературної» гарнітур. З часом розширювався спектр виокремлень і зростала інтенсивність їхнього використання, запроваджувалися сигнали-символи. Ці надбання в різних варіаціях і поєднаннях знайшли своє відображення у підручниках періоду незалежності.

Історико-книгознавчий аналіз шкільних підручників з хімії в Україні періоду незалежності відображено у третьому розділі. У *підрозділі 3.1* подано *загальну характеристику періоду*, з акцентом на становлення ринку навчальної книги для загальноосвітньої школи. Перехід від єдиного підручника з предмета до кількох книжок, ще й різних «виробників», розширення тематики й урізноманітнення типологічного ряду навчальних друків, відносна закритість ринку від імпортованої продукції зумовили кількісно позитивну динаміку: у 2014 р. випущено у 13,3 рази більше назв, аніж у 1991-му (середньорічний приріст становив 16,3 %). Річні накладки й обсяги шкільних підручників залежали від асигнувань з держбюджету і становили у середньому третину від усіх випущених примірників і задрукованих аркушів-відбитків. На основі рекомендаційних переліків підручників і інших навчально-методичних видань МОН України проаналізовано динаміку в тематичній структурі книговидання для загальноосвітньої школи. Встановлено, що перелік для основної і старшої школи на

2014/2015 н. р. складався з 2836 друк. од., серед яких домінували книжки з хімії (10,2 %). Отже, підручники саме з цього предмета продовжують викликати особливе зацікавлення серед авторів і видавців.

У роботі відтворено діапазон споживчого попиту, систематизовано видавництва підручників, охарактеризовано особливості їх розповсюдження тощо. Підсумовано, що аналізований ринок є привабливим для видавців і книгарів, оскільки пов'язаний із випуском книг, що задовольняють першочергові потреби десятої частини громадян України.

Підрозділ 3.2 присвячено *пробним національним підручникам з хімії* – небездоганим з погляду змісту і форми через брак підручникотворчого досвіду, обмежений час на створення книг, складні соціально-економічні умови в освітній галузі й видавничій справі. Концепція шкільного підручника з хімії формувалась паралельно з підготовкою до друку пробних видань Н. Буринської у співавторстві з Л. Величко для 8 кл. і для 9 кл. («Перун»; 1994, 1995); А. Домбровського, Н. і С. Лукашових для 10 кл. («Освіта»; 1995). У дисертації проаналізовано їхню структуру; описано ілюстративний ряд; зацентровано увагу на різнорівневих завданнях для перевірки знань, інструктивно-методичних текстах до лабораторних дослідів і практичних робіт; апараті орієнтування; внутрішньому і зовнішньому оформленні. Зазначено, що користувачі гостро критикували вади змісту й дефекти поліграфічного виконання цих підручників.

Перевидання і нові підручники Н. Буринської та Л. Величко для 10 і 11 кл. вийшли друком наприкінці 1990-х років. Їхній аналіз викладено у **підрозділі 3.3** з констатацією змін щодо змісту й художньо-поліграфічного оформлення: підручники пристосовано до нових програм і стандарту на хімічну термінологію і номенклатуру; більше уваги приділено правилам техніки безпеки; пошукові можливості посилено завдяки предметним й іменним покажчикам. На відміну від пробних видань, випущених у складених палітурках, повторні вийшли друком в кольорових обкладинках, захищених від пошкоджень плівкою, на офсетному папері з високим рівнем білості, офсетним друком у дві фарби: чорну і синю (вжиту для виокремлення заголовків, правил і застережень). В основному тексті ілюстрації залишились чорно-білими. Окремі – виконано в кольорі і подано на вклейках. У 2003–2005 рр. у чергових перевиданнях підручників Н. Буринської і Л. Величко з'явився тлумачний словник, а відомості з вклейок перенесено на форзаці.

Дизайнери експериментальних підручників з хімії для 8–11 кл. П. Попеля та інших авторів видавництва «Академія» змінили композицію сторінок, а саме – звузили шпальту, а додатковий і пояснювальний текст розмістили на правих берегах; для унаочнення обрали теж чорно-білі, але не штрихові, а тонові ілюстрації. Завдяки суцільнокритій палітурці, шитву як способів скріплення блока, капталові та іншим елементам збільшено період експлуатації видань.

Підрозділ 3.4 присвячено *шкільним підручникам для поглибленого вивчення хімії*, зокрема з основ біоорганічної хімії, хімічної технології, хімічного аналізу, агрохімії, органічної хімії, основ загальної хімії, які вийшли друком у 1990-х – на початку 2000-х років у видавництвах «Освіта», «Перун», «Вища школа»; здійснено порівняльний аналіз однойменних навчальних книжок.

У підрозділі 3.5 схарактеризовано новий етап у підручникотворенні, що пов'язаний з виданням і перевиданням у 2007–2014 рр. предметно-методичних ліній *підручників з хімії для основної школи за підсумками Всеукраїнського конкурсу рукописів*. Видання Н. Буринської і Л. Величко («Перун»), П. Попеля і Л. Криклі («Академія»), Г. Лашевської («Генеза»), О. Ярошенко («Станіца» і «Освіта») базувалися на різних авторських концепціях і конструювалися за допомогою типових видавничо-поліграфічних засобів, щоб забезпечити змістовну, структурну і композиційну схожість книжкам для 7–9 кл. У підручниках чітко структуровано параграфи (цільові установки на початку і висновки наприкінці); уведено інформативніші, привабливіші з погляду естетики кольорові ілюстрації різних видів. Ергономічність нових видань забезпечили раніше випробувані у навчальних книжках зміст, передмова, післямова, покажчики, словники, сигнали-символи, рубрикація (увиражена шмуцтитулами і плашками на обрізі блока), виокремлення (дієвіші завдяки багатофарбовому друкові). Апарат засвоєння диференційовано і наповнено творчими завданнями: провести дослід, підготувати презентацію та ін.

Підрозділ 3.6 присвячено *шкільним підручникам з хімії для 10–11 кл.*, виданим упродовж 2010–2014 рр. після запровадження у старшій школі профільного навчання. Для 10 кл. адресовано два підручники, що поєднують рівень стандарту та академічний: П. Попеля і Л. Криклі («Академія») та О. Ярошенко («Грамота»). Для вивчення хімії на профільному рівні випущено два підручники: А. Бутенка («Гімназія»), Н. Буринської й інших авторів («Педагогічна думка»). Найбільше підручників адресовано одинадцятикласникам, які опановують хімію на рівні стандарту: Г. та А. Лашевських («Генеза»), Я. Якуніна («Інтерсервіс»), О. Ярошенко («Грамота»). Ці підручники присвячено органічним сполукам – використанню їх у побуті й виробництві, впливові на довкілля і здоров'я людини. Видано два підручники для академічного рівня: П. Попеля і Л. Криклі («Академія»), Л. Величко («Освіта») й один для профільного (Л. Величко і Н. Буринська; «Школяр»).

У цих підручниках виявлено додаткові тексти під рубриками «Цікаво знати», «Дізнайся більше», «Для допитливих», «Теоретичне занурення», «Нотатки на повсякчас» тощо; посилено предметно-мотиваційні частини передмов, уведено післямови; поповнено апарат засвоєння творчими завданнями для допитливих школярів; подано списки рекомендованих джерел (друкованих і електронних), щоб поглибити й розширити знання учнів; збільшено питому вагу додатків.

У підручниках для основної і особливо старшої школи урізноманітнено спектр сигналів-символів, які мають чітко виражений предметний контент; уведено одно- і двоступеневі колонтитули; збільшено кількість кольорових ілюстрацій. Для складання текстів використано шрифти гарнітур «Шкільна» і «Петербург». Їхня читабельність (як і колірність зображень) погіршується через низьку якість паперу. На форзацах подано періодичну систему хімічних елементів Д. Менделєєва, афоризми, схеми, піктограми тощо. Більша частина підручників опрацьована в яскраві суцільнокриті палітурки з глянцевою і матовою захисною покриттями.

Підсумовано, що зміни у підручниках зумовлювали і нові освітні орієнтири, зафіксовані в стандартах, планах, програмах, і вимоги до видавничо-поліграфічної якості видань у нормативних й інструктивно-методичних документах. Управлінські функції із забезпечення учнів підручниками поклалися на Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, створений 2006 р. на основі Інституту навчальної літератури. На державному рівні систематично вживалися заходи для підвищення якості шкільних підручників: організація конкурсів рукописів, апробації і моніторингових досліджень. Пошуки у цьому напрямі тривають і сьогодні: створено «Репозитарій навчального контенту», до вибору оригінальних макетів підручників і замовлення їх для шкіл залучають безпосередньо учителів.

ВИСНОВКИ

На основі книгознавчого аналізу відтворено цілісну картину та особливості формування видавничого репертуару шкільних підручників з хімії, виявлено динаміку типологічних змін, передусім матеріально-конструктивного втілення, у контексті розвитку навчального книговидання від 1920-х років до початку XXI ст., показано шляхи й засоби їхнього удосконалення та можливості застосування у сучасній практиці підручникотворення.

1. Шкільні підручники з хімії відіграють важливу роль у формуванні наукового світогляду молодшої людини, сприяють розумінню енергетичної, екологічної, сировинної та інших проблем, забезпечують необхідні освітні компетенції, готують до продовження навчання у вищих тощо. Підручник як видання, в якому систематично викладено основи науки відповідно до освітніх стандарту, програми й концепції і згідно з дидактичними, психологічними, санітарно-гігієнічними, естетичними й іншими вимогами, має особливі макро- і мікроструктуру, апарат, художнє оформлення і поліграфічне виконання. Функціональність підручників залежить не лише від якісних характеристик авторського твору, але й від його видавничо-поліграфічного втілення, на еволюції якого зацентровано увагу в роботі.

2. Проведена історіографічна розвідка засвідчила, що підручники з хімії вивчали передусім з історико-дидактичного погляду. Ця обставина посилює актуальність історико-книгознавчого дослідження, яке здійснювалося передусім

на основі вивчення *de visu* друкованих видань і перевидань підручників з хімії із залученням наукових, нормативних, довідкових та інших джерел; архівних документів.

3. Із урахуванням досвіду підручникотворення і здобутків підручничознавства, у роботі розроблено комплексну класифікацію шкільних підручників, яка враховує не лише зміст і призначення, а й інші ознаки, які лежать в основі поділу друкованих видань (матеріальну конструкцію, оригінальність змісту, повторність випуску тощо) і дає змогу сформувавши типовий для певного періоду або етапу образ підручника.

4. Виявлення та вивчення розпорошених в українських книгозбірнях навчальних друків дало змогу сформувавши показчик шкільних підручників з хімії (понад 400 назв), виданих в Україні упродовж 1921–2014 рр. і не відображених повною мірою у жодному бібліографічному посібникові або бібліотечному фонді.

5. Опрацьовані джерела дозволили умовно виділити два періоди у виданні шкільних підручників: радянський і незалежності. Вони зумовлені реформуванням освітньої сфери під впливом соціально-економічних і політичних перетворень в Україні як республіці у складі СРСР і як в суверенній державі. Для відтворення цілісності й неперервності процесу підручникотворення, уточнення історичних обставин і особливостей функціонування окремих підручників з хімії базові періоди поділено на окремі етапи.

6. У радянський період виокремлено три етапи. *Перший* – 1920-ті – початок 1930-х років – пов'язаний з реформуванням української школи і реструктуризацією видавничо-книготорговельної галузі. Підручники з хімії українських і закордонних авторів випускали приватні, кооперативні і державні видавництва. На їхній зміст вплинуло впровадження комплексно-проектної системи навчання, а на оформлення – брак ресурсів. *Другий* етап – 1933–1948 рр. – позначений уніфікацією освітньої системи в радянських республіках, утвердженням командно-адміністративної системи управління економікою, відновленням класно-урочної системи, запровадженням типової програми і випуском єдиного для СРСР підручника – стабільного, перекладного, краще оснащеного довідково-пошуковим апаратом, поліграфічно якіснішого та від 1939 р. з новою, уподібненою до російської, хімічною номенклатурою. Цей підручник готувало до друку лише видавництво «Радянська школа». В умовах воєнного і повоєнного часу, щоб заощадити папір, застосовано дрібний шрифт, високу щільність складання тексту, вузькі береги, друк на традиційно чистих сторінках, шрифтову обкладинку із предметним зображенням. На *третьому* етапі – кінець 1940-х – початок 1990-х рр. – новостворені підручники щорічно перевидавались як стереотипні або перероблені (деякі до двадцяти разів). У них збільшено частку додаткових і пояснювальних текстів, урізноманітнено апарат засвоєння, задруковано форзаци (на початку 1960-х років), уведено сигнали-символи (наприкінці 1970-х), поновлено показчи-

ки (на початку 1980-х) і передмови (на початку 1990-х), подано кольорові ілюстрації на накідках або вклейках. Підвищення якості відтворення тексту і зображень, уведення до них кольорових виокремлень зумовив перехід у 1970-ті роки від однофарбового високого до двофарбового офсетного друку. Окрім базових, випущено підручники для факультативів, вечірніх і допоміжних шкіл, шкіл нацменшин. Започатковано формування навчально-методичних комплексів.

7. Окремий період у розвитку шкільного книговидання припадає на роки незалежності. На *першому* етапі – середина 1990-х років – у державних і приватних видавництвах вийшли друком пробні оригінальні національні підручники, в яких український контекст виявляється через призму персоналій, топонімів, номеносферу виробництв тощо і які з погляду змісту і особливо видавничого втілення поступаються радянським (неякісний папір, дефекти друку). На *другому* етапі – кінець 1990-х – перша половина 2000-х років – поряд з перевиданням апробованих книжок випущено експериментальні підручники з хімії. Вони містили нову хімічну номенклатуру, були пристосовані до нових програм, поліпшені в художньо-поліграфічному аспекті (офсетний папір, друк у дві фарби, кольорові ілюстровані вклейки, обкладинки і палітурки), збагачені примітками і словником, доповнені покажчиками, сигналами-символами й іншими елементами для швидкого орієнтування в тексті. Паралельно виходили друком підручники з загальної, органічної, біоорганічної, аналітичної, агрохімії для поглибленого вивчення предмета. *Третій* (від 2007 р.) і *четвертий* (від 2010 р.) етапи пов'язані з конкурсним відбором навчальних книг для основної і старшої (профільної) школи, відповідно і зростанням варіативності в підручникотворенні: для кожного класу випускали до чотирьох підручників різних авторів і видавців, які конкурували на ринку. У цих виданнях увиразнено вступну і підсумкову частини параграфів; збільшено питому вагу додаткових текстів і додатків; наведено творчі завдання для амбітних школярів і списки рекомендованих джерел; подано кольорові ілюстрації; розширено діапазон виокремлень; поживавлено рубрикацію шмуцтитулами і кольоровими плашками у змісті й на обрізі; використано сигнали-символи з вираженою предметною «конотацією»; уведено колонтитули тощо. Підручники доповнювали інші друковані й електронні видання, поєднані у навчально-методичні комплекти і предметно-методичні лінії. Деякі навчальні книжки були продубльовані мовами нацменшин.

8. Застосований у роботі метод структурно-функціонального моделювання дозволив репрезентувати підручник з хімії як динамічну систему, кожний елемент якої послідовно трансформувалася. Ці зміни торкалися змісту, структурування текстів параграфів, ілюстрування, довідково-пошукового забезпечення, дидактичного супроводу, художнього оформлення й поліграфічного виконання; вони підсилювали функціональність, естетичність, ергономічність, довговічність і безпечність видання. Для радянського періоду типовим був єдиний, перекладений з

російської на українську мову, апробований, базовий, ідеологічно заангажований, атеїстично налаштований підручник; у роки незалежності – варіативний, оригінальний або перекладений (з української на мови нацменшин), неапробований, диференційований, україноцентричний.

9. Попри появу електронних освітніх засобів друкована форма не вичерпала своїх можливостей: якісна і креативна видавнича інтерпретація навчальних текстів забезпечуватиме їхню життєздатність і ефективність у майбутньому. Цьому сприятимуть і традиційні елементи підручників (показчики, колонтитули, сигнали-символи, виокремлення і т. д.), і нові, запозичені з видань інших видів (асоціативні карти, інфографіка, оглави на шмуцтитулах тощо). Поряд з предметно-діяльнісною основою варто посилювати державницьку, ціннісно-орієнтовану, екологічну, евристично-пізнавальну й ужиткову складові у підручниках з хімії. Чіткість відтворення тексту і особливо ілюстрацій доцільно підвищити, використовуючи якісний папір. На часі випуск підручників у супроводі QR-кодів для завантаження додаткових інтерактивних он-лайн ресурсів.

Видавцям доцільно забезпечувати на веб-порталах інформаційну підтримку випущеного підручника з рекомендаціями щодо його ефективного використання; організовувати опитування користувачів щодо якості видань. Модератором підручничознавчих дискусій здатний виступити Інститут модернізації засобів навчання спільно з Інститутом книги через віртуальні й стаціонарні комунікативні майданчики. У провідних освітянських бібліотеках важливо створити колекції шкільних підручників, у т. ч. їхніх електронних копій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Зубко Н. Н. Моніторинг навчальної книги як передумова її ринкового функціонування (на прикладі навчальних видань з хімії для загальноосвітньої школи) / Н. Н. Зубко // Видавнича галузь і кадри: досягнення, проблеми, перспективи : наук.-практ. зб. – Львів, 2002. – С. 112–121.
2. Зубко Н. Н. Культура навчальної книги: історія і сучасний стан (на прикладі підручників з хімії для середньої загальноосвітньої школи) / Н. Н. Зубко // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 272–285.
3. Зубко Н. Н. Апарат навчального видання як показник його культури (на прикладі шкільних підручників з хімії) / Н. Н. Зубко // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 2009. – Вип. 1 (17). – С. 290–303.
4. Зубко Н. Н. Ринок навчальної книги в Україні: тенденції розвитку в роки незалежності / Н. Н. Зубко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – Вип. 20. – Львів, 2015. – С. 140–158.

5. Зубко Н. Н. До проблеми формування електронної колекції шкільних підручників з хімії радянського періоду / Н. Н. Зубко // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015. – Вип. 42. – С. 438–452.
6. Зубко Н. Н. Основні тенденції навчального книговидання для загальноосвітньої школи в Україні у 20–30-х роках ХХ століття / Н. Н. Зубко // Вісник Книжкової палати. – 2016. – № 3. – С. 30–35.
7. Зубко Н. Н. Видавнича пропозиція на сучасному книжковому ринку України: тематико-типологічні пріоритети / Надія Зубко // Książka, biblioteka, informacja – między podziałami a wspólnotą : III. – Kielce, 2012. – S. 227–240.
8. Зубко Н. Н. Перекладна книга на сучасному видавничому ринку України / Надія Зубко // Książka, biblioteka, informacja – między podziałami a wspólnotą : IV. – Kielce, 2015. – St. 164–181.
9. Зубко Н. Н. Основні етапи та особливості розвитку навчального книговидання в Україні у роки незалежності (на прикладі шкільних підручників з хімії) / Надія Зубко // Książka, biblioteka, informacja – między podziałami a wspólnotą : V. – Kielce, 2016. – S. 237–259.

Опубліковані праці апробаційного характеру

10. Зубко Н. Н. Навчальна книга з хімії для загальноосвітньої школи: асортиментно-типологічний аналіз / О. В. Антоник, Н. Н. Зубко // Книжкові справи. – 1999. – № 5. – С. 5.
11. Зубко Н. Н. Проблеми видання і функціонування підручників природничо-наукового циклу на сторінках освітнянської періодики: (аналітичний огляд) / Надія Зубко // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. VI Всеукр. наук.-теорет. конф., 11–13 трав. 2000 р. – Львів, 2000. – С. 375–380.
12. Зубко Н. Н. До проблеми якості шкільного підручника хімії / Н. Н. Зубко // Квалілогія книги : доп. і повідомл. III Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів, 2000. – С. 208–214.
13. Зубко Н. Н. Еволюція товарних властивостей навчальної книги у ринковому середовищі (на прикладі видань з хімії) / Н. Н. Зубко // Наук.-техн. конф. проф.-виклад. складу, наук. працівників і аспірантів [УАД] (31 січ. 2006 р. – 3 лют. 2006 р.) : тези доп. – Львів, 2006. – С. 161.
14. Зубко Н. Н. «Якість» і «культура» навчальної книги для загальноосвітньої школи: до проблеми співвідношення понять / Н. Н. Зубко // Наук.-техн. конф. проф.-виклад. складу, наук. працівників і аспірантів [УАД] (5–8 лют. 2006 р.) : [тези доп.]. – Львів, 2007. – С. 138.
15. Зубко Н. Н. Основные тенденции учебного книгоиздания в независимой Украине (на примере школьных учебников по химии) / Н. Н. Зубко // Наука о книге: Традиции и инновации : материалы XII Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения (Москва, 28–30 апр. 2009 г.) : в 4 ч. – Москва, 2009. – Ч. 2. – С. 353–355.

16. Зубко Н. Н. Типологічні різновиди навчальних видань з хімії для середньої загальноосвітньої школи / Н. Н. Зубко // Наук.-техн. конф. проф.-виклад. складу, наук. працівників і аспірантів (2–5 лют. 2010 р.) : тези доп. – Львів : УАД, 2010. – Ч. 2. – С. 34.
17. Зубко Н. Н. Товарна інформація про навчальну книгу у видавничо-книготорговельній бібліографії: якісні характеристики / Н. Н. Зубко // Квалілогія книги : матеріали VII Міжнар. наук.-практ конф. (Львів, 6–8 черв. 2012 р.). – Львів, 2012. – С. 48–51.
18. Зубко Н. Н. Особливості експертизи навчальних видань для загальноосвітньої школи в Україні / О. В. Антоник, Н. Н. Зубко // Актуальні проблеми теорії і практики експертизи товарів : матеріали I Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Полтава, 18–20 берез. 2014 р.). – Полтава, 2014. – С. 157–160.
19. Зубко Н. Н. Основні тенденції національного підручникотворення в Україні у 50–80-х рр. XX ст. / Н. Н. Зубко // Наук.-техн. конф. проф.-виклад. складу, наук. працівників і аспірантів [УАД] (4–7 лют. 2014 р.) : тези доп. – Львів, 2014. – С. 179.
20. Зубко Н. Н. Рынок учебной книги для общеобразовательной школы в Украине / Н. Н. Зубко // Книга в информационном обществе : материалы XIII Международ. науч. конф. по проблемам книговедения (Москва, 28–30 апр. 2014 г.) : в 4 ч. – Москва, 2014. – Ч. 1. – С. 387–388.
21. Зубко Н. Н. Видання шкільних підручників в Україні у роки Другої світової війни / Н. Н. Зубко // Наук.-техн. конф. проф.-виклад. складу, наук. працівників і аспірантів [УАД] (16–20 лют. 2015 р.) : тези доп. – Львів, 2015. – С. 183.
22. Зубко Н. Н. Ергономічність як важлива складова якості навчального видання для загальноосвітньої школи / Н. Н. Зубко // Квалілогія книги : VIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (15 черв. 2015 р.) : матеріали конф. – Львів, 2015. – С. 55–59.
23. Зубко Н. Н. Издательства как ключевые субъекты современного книжного рынка в Украине / Н. Н. Зубко // Скориновские чтения 2015: книгоиздание и книгораспространение в контексте кросскультурных коммуникаций XXI века : материалы Международ. форума (Минск, 3–6 сент. 2015 г.). – Минск, 2015. – С. 279–284.
24. Зубко Н. Н. Комплектність як характерна риса сучасного навчального книговидання для загальноосвітньої школи в Україні / Н. Н. Зубко // Наук.-техн. конф. проф.-виклад. складу, наук. працівників і аспірантів [УАД] : (16–19 лют. 2016 р.) : тези доп. – Львів, 2016. – С. 200.

АНОТАЦІЯ

Зубко Н. Н. Підручник з хімії для загальноосвітніх навчальних закладів в Україні (1921–2014): історико-книгознавчий аспект. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2016.

На основі історико-книгознавчого аналізу відтворено цілісну картину видання шкільних підручників з хімії в Україні у 1921–2014 рр., здійснено їхню бібліографічну реконструкцію. Виокремлено та охарактеризовано два періоди у розвитку навчального книговидавання, зумовлені реформуванням освітньої сфери під впливом соціально-політичних перетворень в Україні як республіці в складі СРСР і в суверенній державі. Здійснено історико-книгознавчий аналіз підручників з хімії, виданих у радянську добу і період незалежності. На основі побудови структурно-функціональних моделей шкільних підручників з хімії простежено еволюцію їхнього змісту і форми, виявлено наступність і оригінальність у їхній видавничій інтерпретації, що має важливе значення і для відтворення історії їхнього видання, і для удосконалення сучасної практики підручникотворення.

Ключові слова: підручник з хімії, шкільний підручник, навчальне видання, навчальне книговидавання, історія підручника, історико-книгознавчий аналіз.

АННОТАЦИЯ

Зубко Н. Н. Учебник по химии для общеобразовательных учебных заведений в Украине (1921–2014): историко-книговедческий аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 27.00.03 – книговедение, библиотековедение, библиографоведение. – Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского. – Киев, 2016.

На основе историко-книговедческого анализа воспроизведено целостную картину издания школьных учебников по химии в Украине на протяжении 1921–2014 гг., приведено их библиографическую реконструкцию. Охарактеризованы основные этапы и особенности издания школьных учебников по химии в контексте развития учебного книгоиздания в Украине. Выделяется два периода в издании учебников по химии, обусловленные реформированием образовательной сферы под влиянием социально-экономических и политических преобразований в Украине как республике в составе СССР и в суверенном государстве. Реконструирован репертуар школьных учебников по химии, изданных в советское время и период независимости. На основе построения структурно-функциональных моделей школьных учебников по химии прослежена эволюция их содержания и формы, обнаружены преемственность и оригинальность в их издательской интерпретации, что имеет важное значение и для реконструкции истории их издания и для совершенствования современной практики создания учебников.

Ключевые слова: учебник по химии, школьный учебник, учебное издание, учебное книгоиздание, история учебника, историко-книговедческий анализ.

SUMMARY

Zubko N. N. Chemistry textbook for general education institutions in Ukraine (period from 1921 till 2014): historical bibliological aspects. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences degree on specialty 27.00.03 – book science, library science, bibliography. – Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, 2016.

Based on the historical and bibliological analysis of chemistry textbooks, intended for general education institutions, the evolution of their materialization, essential both for reconstructing the history of publishing and improving current practice of school textbooks creation, was studied.

The typological features of a school textbook, as the publication where basics of a science are presented systematically in accordance with the educational standard, program and philosophy, and in relation to the didactic, psychological, sanitary, hygienic and other requirements, are considered. An integrated and multifaceted classification of school textbooks is developed in the work. It takes into account the meaning, purpose, material design, content originality, re-issuing etc.

Two periods of educational publishing, resulting from the reform of educational sphere under the influence of social, economic and political reforms in Ukraine, as ex-USSR republic in the past and the sovereign state at present, were highlighted. The main stages and special features of chemistry textbooks publishing in the context of development of educational textbooks creation in Ukraine were characterized.

Identification and review of textbooks, scattered around Ukrainian libraries, made it possible to compile the list of chemistry textbooks published in Ukraine during 1921–2014 as neither bibliographic reference books nor library collections have reflected such information in full so far. Based on hierarchical and functional chemistry textbooks models the evolution of their publishing and printing was traced. The continuity and novelty of chemistry school textbooks publishing interpretation at different stages of their publishing within two historical periods were determined.

The Soviet period is differentiated into three stages. The first stage falls at 1920s – the beginning of 1930s. At that time, original and translated textbooks on chemistry were adapted to the integrated and project based system of education. These textbooks were printed in private, cooperative and state publishing houses. The second stage started along with the restoration of class-lessons based system and issuing of one common and unified Soviet translated textbook by V. Verkhovskii, L. Smorgonskii and Ya. Holdfarb in Radianska Shkola printing house (1933–1948). The third stage falls at the end of 1940s – the beginning of 1990s when textbooks by D. Kiriushkin, V. Levchenko, A. Smirnov, G. Shelinskii, Yu. Hodakov, L. Tsvetkov, G. Rudzitis, and others were re-issued annually. Gradually the share of additional, explanatory texts is increased, definitions become diversified; colour illustrations on paste-in slips are introduced; single-colour letterpress printing is changed into two-colour offset printing.

A separate period in the development of school textbooks falls at the years of independence. The first stage in publication of national textbooks, where Ukrainian context is revealed through the prism of personalities, toponyms, nomenosphere of productions etc., fell at the mid 1990s. At that time Perun and Osvita printing houses published pilot textbooks by N. Burynska, L. Velychko and others. The second stage began in the late 1990s, when the content of these textbooks was updated; a new chemical nomenclature was introduced; indices, symbols, dictionaries were given; the design was improved. The third stage (started in 2007) and the fourth stage (started in 2010) are associated with the release of improved textbooks for primary and high school based on the competitive results. Then the publishing offer was extended up to four textbooks by different authors and printing houses. In these textbooks sections are structured clearly; creative tasks and reference lists are presented; colour illustrations are given; indention range is extended; headings become more vivid; signalling symbols with a pronounced subject «connotation» are used; footers are introduced etc.

It was proved that for almost a hundred years chemistry textbook has considerably changed. It has gone the way from being ideologically biased, atheistically tuned edition, created to glorify the success of the Soviet state, to the modern Ukrainian-centred information product. The evolution of quality in text paragraphs structuring, illustrations, reference and search components addition, decoration and printing performance affecting the aesthetic attractiveness, ergonomics, durability and safety of a book for pupils was traced. It was noted that in spite of interactive learning tools, the book format has not depleted its possibilities, and high quality and creative printing interpretation of educational texts ensure its viability and effectiveness in the future.

Key words: chemistry textbook, school textbooks, educational edition, educational publishing, history textbooks, historical analysis bibliological.